

O'ZBEK TILIDA ISMLARNING ERKALASH VA QISQARTIRISH SHAKLLARI

I.I.Xudaynazarov dotsent.
Iqtisodiyot va pedagogika
universiteti, O'zbekiston, Qarshi

И.И. Худайназаров, доцент,
Университет экономики и
педагогике. Узбекистан, Карши

I.I. Khudaynazarov, Associate
Professor
University of Economics and
Pedagogy, Uzbekistan, Qarshi

Annotatsiya

Maqolada o'zbek tilida shaxs ismlarining erkalash va qisqartirish shakllari lingvistik hamda ijtimoiy-madaniy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Erkalash shakllarining fonetik va morfologik xususiyatlari, ularda qo'llaniladigan -jon, -cha/-che, -oy kabi affikslarning mazmuniy-estetik vazifalari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, qisqartirish shakllarining fonetik mexanizmlari, ularning boshlang'ich bo'g'in, oxirgi bo'g'in va fonetik qisqartirish asosida hosil bo'lish turlari izohlanadi. Ismlarning erkalash va qisqartirish shakllari nafaqat nutqiy jarayonda talaffuz qulayligini ta'minlashi, balki suhbatdoshlarga nisbatan samimiyat, mehr-muhabbat va yaqinlik bildirishdagi ijtimoiy-pragmatik ahamiyati ham yoritiladi. Tadqiqot natijalari ushbu hodisalarni milliy-madaniy qadriyatlarning ifodasi sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: antroponimika, ism, erkalash shakli, qisqartirish shakli, samimiyat, pragmatika, milliy qadriyat.

Аннотация

В статье анализируются уменьшительно-ласкательные и сокращённые формы личных имён в узбекском языке с лингвистической и социокультурной точек зрения. Рассматриваются фонетические и

морфологические особенности уменьшительно-ласкательных форм, а также семантико-эстетические функции аффиксов типа *-жон*, *-ча/-че*, *-ой*. Кроме того, объясняются фонетические механизмы сокращённых форм, их разновидности на основе начального слога, конечного слога и фонетического усечения. Подчёркивается, что уменьшительно-ласкательные и сокращённые формы имён не только обеспечивают удобство произношения в речевом процессе, но и выполняют важную социально-прагматическую функцию выражения искренности, любви и близости к собеседнику. Результаты исследования показывают необходимость изучения данных явлений как отражения национально-культурных ценностей.

Ключевые слова: антропонимика, имя, уменьшительно-ласкательная форма, сокращённая форма, искренность, прагматика, национальные ценности.

Abstract

The article analyzes diminutive-affectionate and abbreviated forms of personal names in the Uzbek language from linguistic and socio-cultural perspectives. The phonetic and morphological features of diminutive-affectionate forms are examined, as well as the semantic and aesthetic functions of affixes such as *-jon*, *-cha/-che*, and *-oy*. In addition, the phonetic mechanisms of abbreviated forms are explained, including their types based on the initial syllable, the final syllable, and phonetic truncation. It is emphasized that diminutive-affectionate and abbreviated forms of names not only facilitate ease of pronunciation in speech but also serve an important socio-pragmatic function of expressing sincerity, affection, and closeness to the interlocutor. The research findings highlight the necessity of studying these phenomena as reflections of national and cultural values.

Keywords: anthroponymy, name, diminutive-affectionate form, abbreviated form, sincerity, pragmatics, national values.

Kirish

O'zbek antroponimik tizimi xalqimizning boy tarixiy, madaniy va ijtimoiy hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, unda shaxs ismlari alohida o'rin tutadi. Ism insonning jamiyatdagi mavqeini belgilash, uni boshqa shaxslardan ajratib ko'rsatish vositasi hisoblanadi. Shu bilan birga, o'zbek tilida ismlar shaxsiyatni faqat identifikatsiya qilish vazifasini emas, balki milliy qadriyatlar, diniy qarashlar va tarixiy an'analarni ham aks ettiradi (E.Begmatov, 1990; Karimov, 2015). Ismlar orqali ota-onalarning farzandiga bo'lgan umidlari, orzu-intilishlari ham ifodalanadi. Shu sababli, antroponimik tizimni lingvistik va sotsiokulturologik nuqtayi nazardan o'rganish dolzarb masala hisoblanadi.

Ismlarning erkalash va qisqartirish shakllari esa antroponimik tizimning o'ziga xos qatlamini tashkil etadi. Ular nafaqat fonetik yoki morfologik jihatdan farqlanadi, balki ijtimoiy-lisoniy munosabatlarni ham ifodalaydi. Masalan, -jon, -oy, -cha kabi suffikslar yordamida hosil qilingan erkalash shakllari samimiyat, mehr-muhabbat va yaqinlikni ifodalaydi (*Dilnozjon, Ra'nooy, Gulcha*) (E.Begmatov, 2007). Qisqartirilgan shakllar esa kundalik muloqotda qulaylik yaratish, nutqiy jarayonni soddalashtirish bilan birga, oila va do'stona munosabatlarda samimiylilikni kuchaytiradi (*Dilshod* → *Dil*, *Behruz* → *Behi*).

Demak, erkalash va qisqartirish shakllari o'zbek tilida shaxsiy ismlarning ijtimoiy kommunikativ funksiyalarini kengaytirib, ularni nafaqat til birliklari, balki milliy madaniyat va ijtimoiy muhitning ifodachisiga aylantiradi. Bu hodisani o'rganish nafaqat antroponimik tadqiqotlar uchun, balki lingvokulturologiya, sotsiologiya va psixolingvistika kabi fanlar kesimida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tilida shaxs ismlarining erkalash shakllari asosan fonetik qisqartirish va morfologik qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi. Fonetik jihatdan ular so'zning tovush tarkibiga yumshoqlik, mayinlik bag'ishlab, samimiy munosabatni bildiradi. Masalan, *Dilnoza* → *Dili*, *Sardor* → *Sardi* kabi qisqartirishlarda so'zning oxiri yumshatilgan bo'ladi. Morfologik jihatdan esa ismlarga maxsus suffikslar qo'shilishi orqali erkalash shakllari hosil qilinadi. Bu suffikslar tilimizda qadimdan

mavjud bo‘lib, ular semantik jihatdan “erkalash”, “yaqinlik”, “mehr” ma’nolarini anglatadi (Sh.Rahmatullayev, 2007).

O‘zbek antroponimik tizimida erkalash shakllari turli affikslar orqali yasaladi. Eng ko‘p ishlatiladigan erkalash affikslari quyidagilardir:

- **-cha/-che:** Bu affikslar asosan ayollar ismlarida uchraydi va samimiylikni kuchaytiradi. Masalan, *Dilnoza* → *Dilcha*, *Gulchehra* → *Gulche*. Ular qisqartirish orqali shakllanib, nutqda yumshoqlik va mehr ifodalaydi.

- **-jon:** O‘zbek tilida eng ko‘p qo‘llaniladigan erkalash suffiksi hisoblanadi. *Aziz* → *Azizjon*, *Gulnoz* → *Gulnozjon* kabi shakllar orqali shaxsga bo‘lgan iliq munosabat, hurmat va yaqinlik bildiriladi.

- **-oy:** Bu suffiks ko‘proq ayollar ismlarida uchraydi va ularga estetik jilo beradi. Masalan, *Ra’no* → *Ra’nooy*, *Dilbar* → *Dilbaroy*. Ushbu shakllar samimiyat va nazokatni ifodalashda muhim o‘rin tutadi (E.Begmatov, 1990).

Ismlarning erkalash shakllari faqat fonetik yoki morfologik hodisa emas, balki ijtimoiy-madaniy jarayonning ham bir qismidir. Ular ko‘pincha:

- **Ota-ona va qarindoshlar nutqida** – farzand yoki yaqinlarga mehr-muhabbat bildirishda qo‘llanadi (*Bolajon*, *Dilcha*, *Azizjon*).

- **Do‘stlar va yaqinlar o‘rtasida** – samimiylik va yaqinlikni kuchaytiradi (*Sardor* → *Sardi*, *Nodira* → *Nodi*).

- **Madaniy qadriyat sifatida** – o‘zbek xalqining mehmondo‘stlik va mehr-oqibatga asoslangan qadriyatlarida erkalash shakllari insoniy munosabatlarning ifodachisi bo‘lib xizmat qiladi (Karimov, 2015).

Shunday qilib, ismlarning erkalash shakllari fonetik yumshoqlik, morfologik qo‘shimchalar va ijtimoiy-madaniy vazifalari bilan o‘zbek tilidagi antroponimik tizimning boy qatlamini tashkil etadi.

Bundan tashqari ismlarda qisqartirish shaklining fonetik mexanizmlari ham mavjud.

O‘zbek tilida shaxs ismlarining qisqartirilgan shakllari fonetik jihatdan tovushlar yoki bo‘g‘inlarning qisqarishi orqali yuzaga keladi. Qisqartirish

mexanizmi, asosan, soʻzning boshida yoki oxirida joylashgan boʻgʻinlarni tushirib qoldirish natijasida amalga oshadi. Masalan, *Dilshod* → *Dil*, *Dilorom* → *Dilo*. Bunday jarayon fonetik iqtisod qonuniyatlari bilan ham bogʻliq boʻlib, nutq jarayonida talaffuzni soddalashtirish, tezkorlikni taʼminlash va muloqotni qulaylashtirishga xizmat qiladi (Sh.Rahmatullayev, 2007).

Qisqartirishda shuningdek, fonetik yumshoqlik, jarangdorlik va talaffuzning osonligi ham muhim rol oʻynaydi. Shu sababli, qisqartirilgan shakllar koʻpincha muloqot jarayonida tez-tez qoʻllanadi va shaxsiy samimiyatni kuchaytiradi.

Qisqartirish shakllarining quyidagi turlari mavjud:

a) Boshlangʻich boʻgʻin asosida

Bu turdagi qisqartirishda ismning birinchi boʻgʻini yoki dastlabki tovushlar asos qilib olinadi. Masalan: *Dilshod* → *Dil*, *Gulbahor* → *Gul*, *Zaynab* → *Zai*. Bunday shakllar koʻproq norasmiy nutqda, doʻstona muloqotlarda uchraydi.

b) Oxirgi boʻgʻin asosida

Baʼzi qisqartirishlar ismning oxirgi boʻgʻini yoki tovushlari asosida hosil qilinadi. Masalan: *Javlon* → *Loni*, *Nodira* → *Dira*, *Shodiyor* → *Yor*. Bu turdagi qisqartirish koʻproq yoshlar nutqida uchraydi va shaxsiy yaqinlikni bildiradi.

c) Fonetik qisqartirish

Fonetik qisqartirishda ismning oʻrtasi yoki maʼlum tovushlari tushirib qoldiriladi. Masalan: *Behruz* → *Behi*, *Dilorom* → *Dilo*, *Farhod* → *Faro*. Bunday shakllar talaffuzning ixchamligi va nutqiy qulaylikni taʼminlashga xizmat qiladi.

Qisqartirish shakllarining kommunikativ qulaylik va samimiylikni taʼminlashdagi oʻrni.

Ismlarning qisqartirilgan shakllari lingvistik hodisa sifatida kommunikativ jarayonda muhim ahamiyat kasb etadi. Avvalo, ular nutqiy jarayonni soddalashtirib, talaffuzni yengillashtiradi. Masalan, kundalik suhbatlarda *Dilshod* oʻrniga *Dil*, *Behruz* oʻrniga *Behi* deb murojaat qilish tezkor va qulay boʻladi.

Ikkinchidan, qisqartirilgan shakllar muloqotda samimiyat, yaqinlik va doʻstona munosabatni kuchaytiradi. Ular koʻpincha oilaviy muhitda, doʻstlar

davrasida, norasmiy sharoitlarda qo'llanib, insonlar o'rtasida iliq kayfiyatni shakllantiradi. Shu bois qisqartirish shakllari o'zbek xalqining ijtimoiy-madaniy qadriyatlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, milliy kommunikativ madaniyatning muhim bir qismi hisoblanadi (Karimov, 2015).

Umuman olganda, qisqartirish shakllari fonetik mexanizmlar, morfologik qisqarish va ijtimoiy vazifalari bilan o'zbek tilining antroponimik tizimida alohida qatlamni tashkil etadi. Ular nutqiy qulaylikni ta'minlash bilan birga, shaxslararo samimiy muloqotni kuchaytiradi va milliy tilning boy imkoniyatlarini namoyon qiladi.

O'zbek tilidagi o'xshash va farqli jihatlari ham uchraydi. Ismlarning erkalash va qisqartirish shakllari bir-biriga yaqin hodisalar bo'lib, ularning umumiy jihati shundaki, ikkisi ham shaxsga bo'lgan samimiy munosabatni ifodalash, nutqiy jarayonni soddalashtirish va muloqotni qulaylashtirishga xizmat qiladi. Masalan, *Dilshod* → *Dil* (qisqartirish) va *Dilshod* → *Dilshodjon* (erkalash) shakllarining ikkalasi ham suhbatdoshga nisbatan yaqinlikni bildiradi. Shu bilan birga, ularning farqli jihatlari ham mavjud. Qisqartirish shakllari asosan fonetik mexanizmlarga asoslangan bo'lsa, erkalash shakllari morfologik qo'shimchalar orqali hosil qilinadi (*-jon*, *-cha*, *-oy* va h.k.). Demak, qisqartirish ko'proq talaffuzni soddalashtirishga qaratilgan bo'lsa, erkalash shakllari mazmunan mehr-muhabbat, nazokat va iliqlikni kuchaytirishga yo'naltirilgan (Rahmatullayev, 2007).

Ijtimoiy vazifalari: samimiyat, mehr ifodalash, yaqinlik bildirish, o'zbek antroponimikasida erkalash va qisqartirish shakllari tilning nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy funksiyasini ham bajaradi. Ular shaxslararo muloqotda quyidagi vazifalarni ado etadi:

- **Samimiyat ifodalash:** suhbatdoshlar o'rtasidagi norasmiy, iliq munosabatni kuchaytiradi (*Sardor* → *Sardi*, *Aziza* → *Azizacha*).

• **Mehr-muhabbatni ifodalash:** ota-ona, qarindoshlar yoki do'stlarning bir-biriga bo'lgan iliq his-tuyg'ularini ifodalaydi (*Gulbahor* → *Guljon*, *Behruz* → *Behi*).

• **Yaqinlik bildirish:** shaxsni boshqalardan ajratib, unga alohida e'tibor berilayotganini ko'rsatadi. Bu, ayniqsa, oilaviy va do'stona muloqotda muhim ijtimoiy ahamiyat kasb etadi (Karimov, 2015).

Ismlarning rasmiy nutqda va norasmiy nutqda qo'llanish chegaralari quyidagilardan iboratdir. Ismlarning erkalash va qisqartirish shakllari, odatda, norasmiy muloqot doirasi uchun xosdir. Ular oilaviy suhbatlarda, do'stona yig'inlarda, samimiy vaziyatlarda keng qo'llanadi. Masalan, *Dilshodjon*, *Nodi*, *Behi* kabi murojaatlar yaqinlar o'rtasida juda tabiiy eshitiladi. Biroq rasmiy nutqda bunday shakllardan foydalanish odobga zid hisoblanadi. Ilmiy anjumanlar, rasmiy yig'ilishlar, hujjatlar yoki davlat idoralaridagi muloqotda shaxs ismi to'liq shaklda ishlatilishi talab qilinadi (*Dilshodbek*, *Gulbahor opa* va h.k.). Shu tarzda, erkalash va qisqartirish shakllarining qo'llanish chegarasi ijtimoiy vaziyat va muloqot konteksti bilan belgilanadi (E.Begmatov, 1990).

Shunday qilib, o'zbek tilida ismlarning erkalash va qisqartirish shakllari faqatgina lingvistik hodisa emas, balki xalqning milliy-madaniy qadriyatlarini ifodalovchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Ular orqali shaxslararo munosabatlarning iliqligi, samimiyligi va mehr-muhabbati ifodalanadi. Masalan, ota-ona farzandiga murojaat qilganda yoki do'stlar o'rtasida ishlatiladigan *-jon*, *-cha*, *-oy* kabi qo'shimchalar tilimizda qadimdan mavjud bo'lib, o'zbek xalqining mehribonlik, samimiyat va yaqinlik kabi qadriyatlarini yoritib beradi (E.Begmatov, 1990).

Ismlarning qisqartirish shakllari esa fonetik iqtisod qonuniyatlariga asoslangan holda nutqiy jarayonni soddalashtirish, talaffuzni qulaylashtirish va muloqotni tezkor qilishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ular samimiy muhitni yaratishda, suhbatdoshlar o'rtasidagi masofani qisqartirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi (Sh.Rahmatullayev, 2007).

Lingvistik nuqtayi nazardan, erkalash va qisqartirish shakllari fonetik, morfologik va semantik jihatdan o'ziga xos bo'lib, o'zbek tilining antroponimik tizimining boyligini namoyon etadi. Pragmatik nuqtayi nazardan esa ular muloqotda yaqinlikni kuchaytirish, suhbatdoshlarga ijobiy ta'sir ko'rsatish va nutqiy jarayonni emotsional jihatdan boyitishga xizmat qiladi (Karimov, 2015).

Shunday qilib, erkalash va qisqartirish shakllari o'zbek tilidagi antroponimiyaning muhim qatlami bo'lib, ular milliy ruhiyat, ijtimoiy qadriyatlar va til madaniyatini aks ettiruvchi vosita sifatida o'rganilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Begmatov, E. (1990). *O'zbek ismlari*. Toshkent: Fan.
2. Begmatov, E. (1994) *Ism chiroyi* Toshkent: Fan
3. Rahmatullayev, Sh. (2007). *O'zbek tilining so'z yasalishi*. Toshkent: Fan.
4. Karimov, Sh. (2015). *Antroponimika asoslari*. Toshkent: Universitet nashriyoti.
5. Xudaynazarov, I (2020). Antroponimlarning til lug'at tizimidagi o'ni va ularning leksik-semantik uslubiy xususiyati: monografiya. Qarshi.